Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

# KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA MENTALITET VA KONSEPT KATEGORIYALARINING O‘ZARO MUNOSABATI

**Daliyev E’zoza Zokir qizi**
Osiyo Texnologiyalar Universiteti magistri,
Qarshi, O‘zbekiston
daliyevaezoza0206@gmail.com

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning muhim kategoriyalari hisoblangan mentalitet va konsept tushunchalarining nazariy mohiyati hamda ularning o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Mentalitet millatning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi kognitiv hodisa sifatida yoritiladi. Konsept esa inson ongida shakllanuvchi va til vositasida ifodalanadigan bilim birligi sifatida tavsiflanadi. Maqolada mentalitet va konseptning o‘zaro bog‘liqligi kognitiv tilshunoslik hamda lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan ilmiy asoslanadi. Shuningdek, ushbu kategoriyalarning badiiy matnni tahlil qilishdagi metodologik ahamiyati ochib beriladi.
**Kalit so‘zlar:** kognitiv tilshunoslik, mentalitet, konsept, konseptualizatsiya, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, badiiy matn, kognitiv tahlil.

**Аннотация:** В статье анализируются теоретическая сущность понятий менталитет и концепт, являющихся важнейшими категориями когнитивной лингвистики, а также их взаимосвязь. Менталитет рассматривается как когнитивный феномен, отражающий исторический опыт, культурные ценности и мировоззрение народа. Концепт характеризуется как единица знания, формирующаяся в сознании человека и вербализуемая посредством языка. Обосновывается взаимосвязь менталитета и концепта с позиций когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Кроме того, раскрывается методологическое значение данных категорий при анализе художественного текста.
**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, менталитет, концепт, концептуализация, лингвокультурология, национальный менталитет, художественный текст, когнитивный анализ.

**Annotation:** This article examines the theoretical essence of the concepts of **mentality** and **concept**, which are among the fundamental categories of cognitive linguistics, and explores their interrelationship. Mentality is interpreted as a cognitive phenomenon reflecting a nation's historical experience, cultural values, and worldview. A concept is described as a unit of knowledge formed in the human mind and expressed through language. The study substantiates the relationship between mentality and concept from the perspectives of cognitive linguistics and linguocultural studies. Furthermore, it highlights the methodological significance of these categories in the cognitive analysis of literary texts.
**Keywords:** cognitive linguistics, mentality, concept, conceptualization, linguocultural studies, national mentality, literary text, cognitive analysis.

## KIRISH

Kognitiv tilshunoslikning jadal rivojlanishi zamonaviy lingvistik tadqiqotlarni sezilarli darajada o'zgartirdi, chunki uning diqqat markazini tilning rasmiy tuzilishidan til, bilish va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarga qaratdi. Antroposentrik paradigma doirasida til nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki inson kontseptualizatsiyasi, madaniy tajribasi va dunyoqarashining aksi sifatida ham qaraladi. Natijada, kognitiv tilshunoslik shaxslar va jamiyatlar til orqali voqelikni qanday idrok etishi, tasniflashi va talqin qilishini o'rganish uchun eng samarali yondashuvlardan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari orasida mentalitet va tushuncha kategoriyalari markaziy o'rinni egallaydi. Garchi bu

tushunchalar kognitiv fan, lingvokulturologiya, psixolingvistika va madaniy tadqiqotlarda keng muhokama qilingan bo'lsa-da, ularning nazariy aloqasi ilmiy munozara mavzusi bo'lib qolmoqda. Ko'pgina lingvistik tadqiqotlarda tushunchalar asosan inson bilim va tajribasini tashkil etuvchi kognitiv birliklar sifatida talqin qilinadi, mentalitet esa ma'lum bir millatning jamoaviy dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, tarixiy xotirasi va xulq-atvor naqshlarini aks ettiruvchi kengroq kognitiv-madaniy hodisa sifatida qaraladi. Kontseptsiyalar mentalitet shakllanadigan va ifodalanadigan kognitiv asosni tashkil etganligi sababli, bu ikki kategoriya alohida hodisalar emas, balki o'zaro bog'liq sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Milliy o‘ziga xoslik, madaniyatlararo muloqot va madaniy bilishga bo‘lgan qiziqishning ortib borishi mentalitetni kognitiv lingvistik nuqtai nazardan o‘rganishning ahamiyatini yanada oshirdi. Globallashuv sharoitida milliy o‘ziga xoslikni saqlab qolish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish milliy mentalitetning asosini tashkil etuvchi kognitiv mexanizmlarni chuqurroq tushunishni talab qiladi. Til madaniy qadriyatlar va jamoaviy bilimlar avlodlar davomida kodlanadigan, uzatiladigan va qayta tiklanadigan asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun mentalitet va kontseptual tuzilmalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslikka, balki madaniyat, bilish va muloqot bilan bog‘liq kengroq fanlararo tadqiqotlarga ham hissa qo‘shadi.

Kognitiv tilshunoslik olimlari tomonidan olib borilgan avvalgi tadqiqotlar tushunchalar va kontseptualizatsiya mohiyati haqida muhim tushunchalar berdi. Xuddi shunday, lingvomadaniy tadqiqotlar tadqiqotchilari turli madaniy kontekstlarda milliy mentalitetning lingvistik ifodasini o‘rganib chiqdilar. Shunga qaramay, ushbu tadqiqotlarning aksariyati mentalitet va tushunchani alohida tadqiqot ob’ektlari sifatida ko‘rib chiqadi, shu bilan birga ularning kognitiv o‘zaro bog‘liqligi va milliy dunyoqarashni shakllantirishdagi roliga nisbatan kam e’tibor qaratildi. Ushbu nazariy bo‘shliq zamonaviy kognitiv tilshunoslik doirasida ushbu toifalar o‘rtasidagi munosabatlarni har tomonlama tahlil qilishni taqozo etadi. Ushbu tadqiqot mentalitet va kontseptsiyaning nazariy asoslarini o'rganish va ularning o'zaro bog'liqligini kognitiv lingvistik nuqtai nazardan aniqlash orqali ushbu muhokamaga hissa qo'shishga qaratilgan. Kontseptsiyalarning milliy mentalitetni verbalizatsiya qiluvchi va saqlaydigan kognitiv tuzilmalar sifatidagi roliga alohida e'tibor qaratiladi, shu bilan adabiy nutq va milliy madaniy o'ziga xoslikni keyingi kognitiv tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi.

**MUHOKAMA**

Kognitiv tilshunoslik doirasida mentalitet va konsept kategoriyalarining o‘zaro munosabatini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu ikki tushuncha bir xil mazmunga ega emas, biroq ular yagona kognitiv tizimning o‘zaro bog‘liq komponentlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda konsept ko‘proq inson ongida shakllanadigan va til orqali verballashadigan bilim birligi sifatida talqin qilinsa, mentalitet muayyan xalq yoki ijtimoiy guruhning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan dunyoqarashi, qadriyatlari, tafakkur stereotiplari va madaniy tajribasini ifodalovchi murakkab kognitiv hodisa sifatida izohlanadi.

Mentalitet xalqning konseptual dunyo manzarasini belgilovchi keng qamrovli kognitiv tizim bo‘lsa, konseptlar mazkur tizimning tarkibiy birliklari hisoblanadi. Har bir konsept muayyan madaniyatga xos bilim, tajriba va qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bois milliy mentalitetni tadqiq etishda alohida til birliklaridan ko‘ra konseptual tizimni o‘rganish ilmiy jihatdan samaraliroq natija beradi. Kognitiv tilshunoslik vakillari inson tafakkurining asosini konseptual tuzilmalar tashkil etishini ta’kidlaydilar[1]. Xususan, konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson mavhum tushunchalarni mavjud tajribasi va konseptual modellari orqali anglaydi. Bu esa konseptlarning nafaqat individual tafakkur mahsuli, balki milliy madaniyat va mentalitet ta'sirida shakllanishini ko‘rsatadi. Mentalitetning shakllanishida til hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Til millatning tarixiy xotirasi, madaniy

[1] Lakoff, G. & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003.

tajribasi va ijtimoiy qadriyatlarini saqlovchi hamda keyingi avlodlarga uzatuvchi vosita vazifasini bajaradi. Aynan til birliklari orqali konseptlar verballashadi, konseptlar tizimi esa o‘z navbatida milliy mentalitetning kognitiv modelini shakllantiradi. Shu sababli mentalitetni tilsiz, konseptni esa madaniy kontekstdan tashqarida o‘rganish to‘liq ilmiy natija bermaydi[2].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, badiiy matn mentalitet va konsept o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni tadqiq etish uchun eng muhim lingvistik material hisoblanadi. Chunki badiiy asarda muallif individual dunyoqarashi bilan bir qatorda xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlari va madaniy stereotiplari badiiy obrazlar vositasida ifodalanadi. Har bir obraz muayyan konseptning estetik va lingvistik ifodasi sifatida namoyon bo‘lib, o‘quvchi ongida milliy mentalitetga oid konseptual tasavvurlarni faollashtiradi. Demak, badiiy obraz konsept va mentalitet o‘rtasidagi bog‘lovchi kognitiv mexanizm vazifasini bajaradi. Shuningdek, globallashuv sharoitida konseptual tizimning dinamik rivojlanishi mentalitetning ham o‘zgaruvchan hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Ayrim konseptlar yangi ijtimoiy-madaniy mazmun bilan boyisa, ayrimlari esa tarixiy ahamiyatini saqlab qoladi[3]. Natijada milliy mentalitet barqaror qadriyatlarga tayangan holda yangi konseptual mazmunlarni ham o‘zlashtirib boradi. Bu holat mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatning doimiy rivojlanib boruvchi kognitiv jarayon ekanligidan dalolat beradi.

## NATIJALAR

Olib borilgan nazariy tahlillar natijasida kognitiv tilshunoslikda mentalitet va konsept kategoriyalari o‘zaro bog‘liq, biroq mazmun va funksional jihatdan mustaqil ilmiy kategoriyalar ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida mentalitetning inson va jamiyatning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan kognitiv-madaniy tizimni ifodalashi, konsept esa mazkur tizimning til va tafakkurdagi asosiy strukturaviy birliklaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Shundan kelib chiqib, mentalitetni konseptlar tizimisiz, konseptni esa milliy-madaniy muhit va mentalitetdan ajratgan holda tadqiq etish mazkur kategoriyalarning mohiyatini to‘liq ochib bera olmasligi aniqlandi. Nazariy manbalar tahlili mentalitetning ko‘p qirrali hodisa ekanligini ko‘rsatdi. U faqat psixologik yoki madaniy tushuncha sifatida emas, balki inson tafakkuri, til, madaniyat va tarixiy tajribaning o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab kognitiv tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Mentalitetning mazkur xususiyati uning milliy dunyo manzarasini shakllantirishdagi asosiy omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, konsept mazkur dunyo manzarasining kognitiv modeli sifatida inson ongida mavjud bo‘lgan bilimlar, tajribalar va qadriyatlarni tizimlashtirish vazifasini bajarishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari konseptning faqat til birliklari orqali emas, balki madaniy kontekst, tarixiy xotira, ijtimoiy tajriba va milliy qadriyatlar bilan uzviy aloqada shakllanishini ko‘rsatdi. Bu esa konseptning mazmuniy tarkibida denotativ ma'no bilan bir qatorda emotsional, baholovchi, aksiologik hamda madaniy komponentlar ham mavjudligini tasdiqlaydi. Demak, konsept muayyan xalqning milliy mentalitetini aks ettiruvchi asosiy kognitiv birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatning uch bosqichli modeli ishlab chiqildi. **Birinchi bosqichda** jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti va madaniy tajribasi milliy mentalitetning shakllanishiga ta'sir ko‘rsatadi. **Ikkinchi bosqichda** mazkur mentalitet konseptual tizimda aks etib, muayyan konseptlarning mazmuniy tuzilishini belgilaydi. **Uchinchi bosqichda** esa konseptlar til vositalari orqali verballashib, badiiy matn, folklor, paremiologik birliklar, metaforalar va boshqa diskurs turlarida namoyon bo‘ladi. Mazkur model mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatning dinamik hamda ko‘p bosqichli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida konseptual tizimning milliy xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillar sifatida tarixiy xotira, diniy qarashlar, urf-odatlar, an'analar, milliy qadriyatlar hamda etnomadaniy tajriba ajratib ko‘rsatildi. Ushbu omillar konseptlarning mazmuniy tuzilishiga bevosita

[2] Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Академический проект, 2004.

[3] Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York: Oxford University Press,1997.

ta'sir ko‘rsatishi bilan birga, milliy mentalitetning barqarorligini ta'minlovchi asosiy determinantlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Natijada har bir xalqning konseptual tizimi o‘ziga xos semantik va aksiologik xususiyatlarga ega bo‘ladi

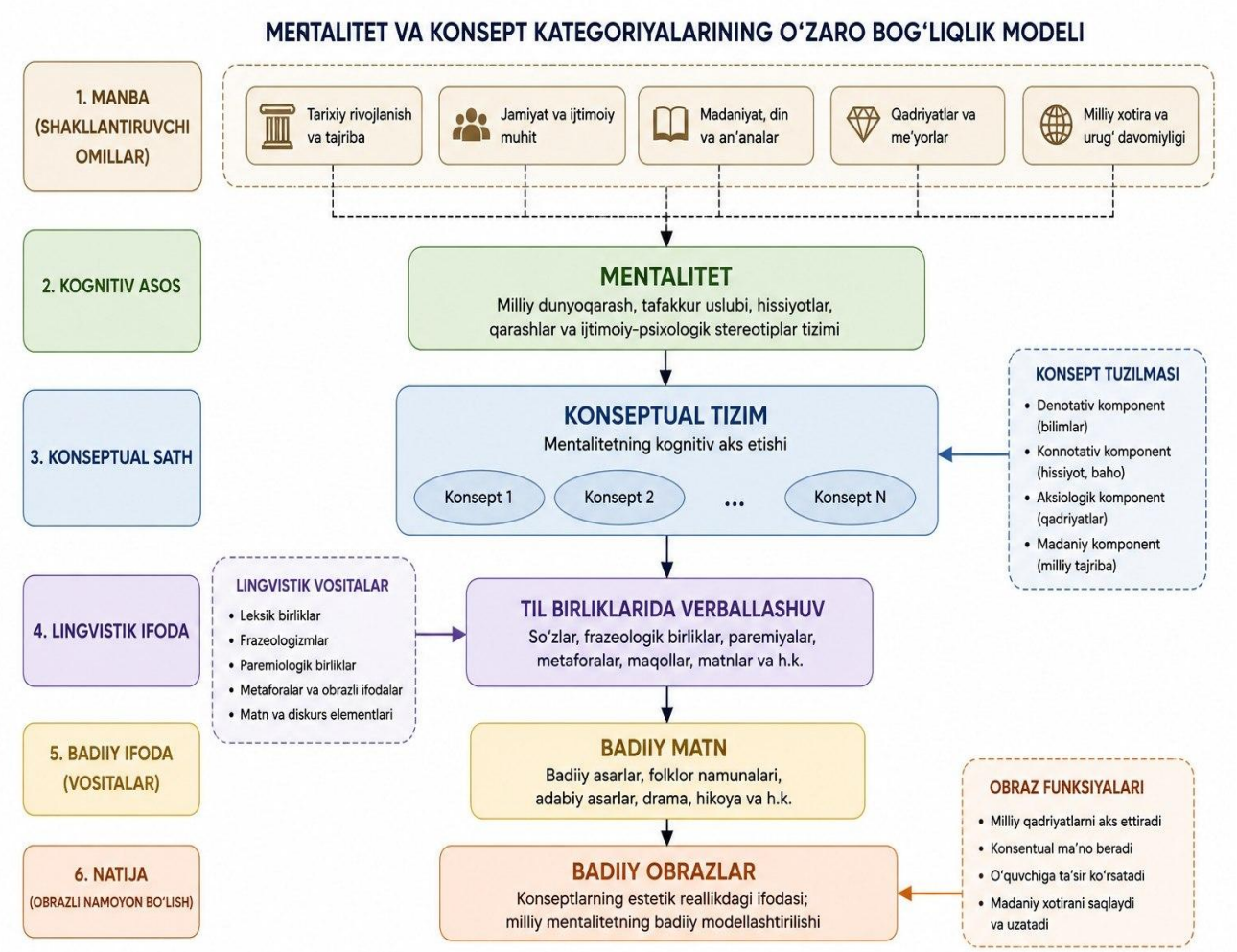


1-rasm. Mentalitet va konsept kategoriyalarining o’zaro bog‘liqlik modeli (muallif tomonidan ishlab chiqilgan).

Shuningdek, konseptlar tizimi statik hodisa emas. Ijtimoiy taraqqiyot, ilmiy-texnik rivojlanish, globallashuv jarayonlari hamda madaniyatlararo aloqalar ta'sirida konseptlarning mazmuni kengayadi yoki transformatsiyaga uchraydi[4]. Biroq konseptual tizimning yadrosi milliy mentalitet bilan uzviy bog‘liq bo‘lgani sababli asosiy milliy qadriyatlar uzoq vaqt davomida o‘z barqarorligini saqlab qoladi. Bu esa mentalitetning dinamik va konservativ xususiyatlari bir vaqtning o‘zida mavjud ekanligini ko‘rsatadi. Badiiy matn mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishda eng muhim lingvistik manbalardan biri ekanligi tahlil davomida aniqlandi. Chunki badiiy matnda muallif individual tafakkuri milliy tafakkur bilan uyg‘unlashadi va konseptlar badiiy obrazlar vositasida yangi semantik mazmun kasb etadi. Natijada badiiy obraz konseptning estetik shakliga aylansa, mazkur konseptlar tizimi milliy mentalitetning badiiy modelini hosil qiladi.

**XULOSA**

[4] Vyvyan Evans & Melanie Green. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University.2006.

Tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslikda mentalitet va konsept kategoriyalarining o‘zaro uzviy bog‘liq, biroq mazmun va funksional jihatdan farqlanuvchi ilmiy tushunchalar ekanligini tasdiqladi. Nazariy tahlillar asosida mentalitet millatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi negizida shakllangan yaxlit kognitiv tizimni ifodalashi, konsept esa ushbu tizimning til va tafakkurda namoyon bo‘luvchi asosiy kognitiv birligi sifatida faoliyat yuritishi aniqlandi. Tadqiqot davomida mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelga ko‘ra, milliy mentalitet konseptlarning shakllanishi va mazmuniy rivojlanishini belgilaydi, konseptlar esa til birliklari orqali verballashib, milliy dunyo manzarasini aks ettiradi. Shu jihatdan konseptlar tizimi milliy mentalitetning lingvokognitiv ifodasi sifatida baholanishi mumkin. Badiiy matn mentalitet va konsept o‘rtasidagi munosabatni tadqiq etishning eng muhim manbalaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Badiiy obrazlar konseptlarning estetik ifodasi sifatida milliy madaniyat, qadriyatlar va dunyoqarashni o‘zida mujassamlashtiradi. Natijada badiiy matnlarni kognitiv tahlil qilish orqali milliy mentalitetning lingvistik va madaniy xususiyatlarini chuqurroq ochib berish imkoniyati yuzaga keladi. Mentalitet va konsept kategoriyalarini integrallashgan holda o‘rganish kognitiv tilshunoslikning nazariy asoslarini yanada boyitadi hamda til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni izohlashda muhim metodologik yondashuvni taklif etadi. Mazkur yondashuv milliy konseptlar tizimini qiyosiy tahlil qilish, ularning badiiy matnlardagi ifodalanish mexanizmlarini aniqlash va turli xalqlarning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganishda samarali ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotda olingan nazariy natijalar keyingi bosqichlarda o‘zbek va ingliz adabiyotida milliy mentalitetning badiiy obrazlar orqali kognitiv-qiyosiy tahlilini amalga oshirish uchun zarur metodologik asosni yaratadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda milliy mentalitetni ifodalovchi konseptlarning badiiy asarlarda verballashuv xususiyatlarini qiyosiy aspektda o‘rganish ushbu ilmiy yo‘nalishning istiqbolli vazifalaridan biri hisoblanadi.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Kubryakova E.S. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996.
2. Maslova V.A. Когнитивная лингвистика. – 3-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2008.
3. Karasik V.I. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004.
4. Stepanov Yu.S. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Москва: Академический проект, 2004.
5. George Lakoff, G. & Mark Johnson. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
6. Zoltán Kövecses. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
7. Anna Wierzbicka. Understanding Cultures through Their Key Words. New York: Oxford University Press, 1997.
8. Dirk Geeraerts. Theories of Lexical Semantics. Oxford: Oxford University Press, 2010.
9. https://press.chicago.edu
10. https://onlinelibrary.wiley.com
11. https://academic.oup.com
12. https://bibliovault.org